

- ⁶³ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.
- ⁶⁴ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького. – Справа про розшук експонатів.
- ⁶⁵ ДАХО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.45 а. – Арк.32; Спр.114. – Арк.1–24.
- ⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Сидоренко В.О. Указ. праця. – С.70.
- ⁶⁹ Відділ фондів Львівського історичного музею. – Книга вступу експонатів до відділу «Тканина». 1950–1954 рр. – Т.2. – С.128.
- ⁷⁰ Величко І. Указ. праця.
- ⁷¹ Там само. – С.32.
- ⁷² Там само. – С.33.
- ⁷³ Журба А. Запорозькі клейноди в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3 вип. – Вип.ІІІ. – К., 1993. – С.72–73.
- ⁷⁴ Там само. – С.73.
- ⁷⁵ Там само. – С.72–73.

The article shows the issue of returning to Ukraine of the relics of Ukrainian Cossacks during Ukrainian-Russian negotiations about exchange of cultural values in 1920–1930s. Basing on archival documents the author makes a conclusion about a successful result of the negotiations and proves the fact of transfer of a significant number of Cossack banners and other monuments to Ukraine from the leading Russian museums. The future of returned relics of Ukrainian Cossacks is cleared up.

О.П.Крикніцький*

ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ З АНЕКСІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ (ЧЕРВЕНЬ–ЛИПЕНЬ 1940 р.)

Стаття присвячена анексії Північної Буковини і Бессарабії Радянським Союзом в 1940 р. Розглядаються причини, підготовка та проведення військової операції. Особлива увага приділяється суттєвим прогалинам у бойовій підготовці, управлінні та оцінці боєздатності військ Південного фронту.

Анексія Північної Буковини і Бессарабії, здійснена зовні легко, стала черговою перевіркою боєздатності Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Здавалося б, минуло достатньо часу, аби основні прогалини, виявлені під час проведення польської та фінської кампаній, були виправлені. Відтак, залишилося з'ясувати, якою ж постала Червона армія за рік до німецької агресії?

На жаль, ані радянська, ані сучасна історіографія цього питання не порушують. У радянські часи прийнято було зосереджувати увагу на «визвольній місії» СРСР, загальними рисами окреслюючи перебіг цієї акції¹. Сучасна російська історіографія останнім часом поповнилася ґрунтовними працями, котрі повною мірою розкривають дипломатичні й військові аспекти приєднання, але залишають незмінним пропагандистське кліше «визвольного походу»². Серед них слід відзначити працю М.Мельтюхова, яка поки що є найбільш повним російськомовним дослідженням із цього питання³. Однак більше уваги автор приділяє військово-дипломатичним аспектам взаємин двох держав, намагаючись виправдати політичну лінію Кремля. Натомість рівень боєздатності РСЧА

* Крикніцький Олександр Петрович – канд. іст. наук (Київ).

залишився нез'ясованим, а критичний аналіз дій військ Південного фронту виглядає фрагментарним.

Румунські історики займають радикально протилежну позицію, зосереджуючи увагу на агресивності дій СРСР щодо їх країни і незаконності анексії вказаних територій. Цю кампанію вони називають «військовою операцією»⁴. На перехресті двох поглядів українська історіографія обрала концепцію обопільної агресивності та нелегітимності щодо акцій, проведених у 1918 й 1940 рр. Румунією та СРСР. С.Гакман та В.Гриневиц кампанію 1940 р. досить обережно називають «операцією по включенню/поверненню» Північної Буковини й Бессарабії⁵. Якщо С.Гакман у своїх дослідженнях у цілому зосереджується на суто дипломатичних взаєминах СРСР та Румунії в міжвоєнний період, то В.Гриневиц набагато ширше розкриває перебіг військової операції з анексії частини території Румунії, однак без аналізу проявленої безздатності радянських військ.

Слід зазначити, що хоча СРСР ніколи не визнавав законності включення бессарабських земель до складу Румунії, імперські амбіції та сумнівні історичні посилання не дають суттєвих підстав, аби наголошувати на справедливості їх відторгнення Радянським Союзом. Натомість за цілком мирним урегулюванням болючого територіального питання криється вповні відверта ультимативність із натыком на війну. Плануючи вторгнення і погрожуючи застосуванням сили, Кремль ішов на порушення пакту Бріана – Келлога (Паризького пакту) від 27 серпня 1928 р., який проголошував неприпустимість застосування військової сили при вирішенні міжнародних питань. Те, що це питання було вирішене засобами військово-дипломатичного тиску, без згоди на те місцевого населення (навіть за його гіпотетичної прихильності до СРСР), дає підстави твердити про анексію Північної Буковини і Бессарабії. До того ж, принцип історичного права є досить суперечливим аргументом у вирішенні територіальних суперечок. Загарбання ж Північної Буковини взагалі не підпадає під жодну «спадковість».

Непроста історія російсько-румунських взаємин сягає XVIII ст., коли Дунайські князівства (Валахія й Молдавія) опинилися у сфері інтересів Російської імперії. Російсько-турецькі війни 1768–1774 та 1787–1791 рр. призвели до приєднання Буковини до Австрійської імперії, а лівобережжя Дністра – до царської. Чергова російсько-турецька війна 1806–1812 рр. дозволила Росії включити до свого складу Бессарабію (землі між Прутом і Дністром). Румунська сторона досі кваліфікує це як посягання на її етнічні території. Натомість опоненти такого трактування апелюють до того, що створення незалежної румунської держави відбулося у 1859–1878 рр., відтак Бессарабія не могла бути її невід'ємною складовою.

Нова хвиля територіальних претензій у російсько-румунських відносинах виникла у зв'язку з Першою світовою війною. Скориставшись революційними процесами у царській імперії, Румунія, на прохання новоствореної Молдавської Народної Республіки (грудень 1917 р.), з 7 (20) січня 1918 р. розпочала введення військ до Бессарабії. Включення цих земель до її складу закріпив своїми рішеннями від 9 квітня й 10 грудня 1918 р. законодавчий орган республіки – Сфатул Церій (Рада країни). Слід зазначити, що цих актів не визнали уряди УНР та РСФРР, котрі мали сумніви щодо легітимності прийняття таких важливих рішень тимчасовим органом ще й під збройним впливом зацікавленої сторони.

Розпад Австро-Угорської імперії дозволив Румунії в листопаді – грудні 1918 р. включити до свого складу і Буковину (остаточно закріплено Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р.). А 28 жовтня 1920 р. Великобританія, Франція, Італія, Японія та Румунія підписали Паризький протокол, згідно з яким остаточно визнавався румунський суверенітет над Бессарабією. Протокол набував чинності лише за умови його ратифікації всіма підпи-

сантами. Великобританія, Франція та Італія цей процес затягли на довгі роки, а Японія взагалі його не ратифікувала.

СРСР не визнав цих територіальних змін. Міжурядові переговори у Варшаві, Генуї, Гаазі, Лозанні, Тирасполі й Одесі засвідчили непримиренність сторін у бессарабському питанні. Після чергових безрезультатних віденських переговорів 1924 р. восени в м.Татарбунари, що на півдні Бессарабії (нині Одеська обл.), розпочалося збройне повстання проти румунської влади. Незабаром воно було жорстоко придушене. Як свідчать документи Комінтерну, це було стихійне, неконтрольоване Москвою повстання селянських мас, незадоволених румунським гнітом⁶. Ще більше загострило міждержавні стосунки утворення у жовтні 1924 р. Молдавської АРСР. Перманентні збройні сутички на Дністрі, організовані обома сторонами, посилювали напруженість та взаємну недовіру.

Поступова нормалізація міждержавних відносин розпочалась із 1929 р., після підписання Московського протоколу про дострокове набуття чинності пактом Бріана – Келлога. Уже 4 липня 1933 р. Румунія і СРСР серед інших країн поставили підписи під конвенцією щодо визначення агресора. Налагодження міждержавних стосунків СРСР з усіма своїми сусідами, активізація зусиль щодо створення системи колективної безпеки визначили сприятливий ґрунт для встановлення дипломатичних відносин між обома країнами 9 червня 1934 р.

Попри тривалу розбудову системи національної безпеки, на 1940 р. Румунія опинилася сам на сам, без підтримки союзників, у протистоянні з СРСР. Підписання Мюнхенського договору 1938 р. засвідчило руйнацію Малої Антанти. Жоден союзник не вступився за Чехословаччину, так само відмовили у підтримці Румунії Югославія і Греція, як згодом і їм – колишні союзники по Малій Антанті. Кожна країна гинула поодиноці. Із початком Другої світової війни було ліквідовано ще одного союзника – Польщу (між державами діяв договір про взаємодопомогу від 26 березня 1926 р., а у секретній військовій конвенції серед найбільш імовірних держав-агресорів значилися СРСР, Німеччина, Угорщина та Болгарія⁷. Проте у вересні 1939 р. це не стало вагомою підставою для Румунії, аби розпочати військові дії на боці Польщі. На 1940 р. вплив таких великих держав, як Великобританія й Франція, на європейські процеси істотно знизився. Приклад Польщі свідчив, що розраховувати на їх допомогу не варто, тим більше Франція у травні – червні 1940 р. зазнала ганебної поразки від Німеччини. І, нарешті, секретний додатковий протокол до пакту Молотова – Ріббентропа, а також договір про дружбу й кордон від 28 вересня 1939 р. залишили Румунію без підтримки жодної впливової країни і прирекли її на територіальні втрати.

Скориставшись зайнятістю нацистської Німеччини на заході Європи, радянський режим заходився терміново вирішувати «бессарабське питання». 23–26 червня 1940 р. радянська сторона узгодила власні наміри щодо приєднання Бессарабії та Північної Буковини з нацистською Німеччиною та фашистською Італією. Після отримання позитивних відповідей із Берліна та Рима 26 червня румунській стороні було вручено ноту з територіальними претензіями⁸. У документі Румунії пропонувалося повернути СРСР «незаконно анексовані», на думку Кремля, землі Бессарабії, передати Північну Буковину (на підставі її історичної, культурної та етнічної спільності з Україною), а також «відшкодувати ті величезні збитки, що їх було завдано Радянському Союзу та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії у Бессарабії»! Слід погодитися з М.Семирягою, що такі «докази» «не відповідали нормам міжнародного права й не є обґрунтованими»⁹. Залишившись без підтримки, Румунія спробувала затягти переговорний процес. Проте нова, більш жорстка, нота СРСР і загроза ліквідації державності примусили Бухарест 28 червня об 11.00 погодитися на виведення румунських військ із зазначених територій.

Тим часом у військах тривали приготування до вирішення бессарабського питання. Так, із квітня 1940 р. розпочалося повернення частин із фінського фронту до місць попередньої дислокації в Київському особливому й Одеському військових округах (далі – КОВО та ОдВО). Туди ж спрямовувалися додаткові підрозділи для посилення військ на румунському кордоні¹⁰. Характерно, що передислокацію червоноармійських частин ближче до румунського кордону німецькі дипломати розцінили як «оборонну» (!)¹¹. Після отримання відповідного рішення політичного керівництва країни начальник генштабу РСЧА Б.Шапошников у ніч з 9 на 10 червня 1940 р. розпорядився розпочати безпосередню підготовку до бойових дій¹².

Згідно з наказом наркома оборони та наступними директивами начальника генштабу від 10 червня 1940 р. було наказано привести частини КОВО й ОдВО (сім стрілецьких і два кавалерійських корпуси у складі 33-х дивізій та 9-ти танкових бригад) у бойову готовність і з 11 червня розпочати таємне зосередження військ у вказаних районах на кордоні з Румунією¹³. Крім того, для посилення наявних контингентів із Харківського, Орловського, Московського, Північнокавказького, Ленінградського, Білоруського й Калінінського військових округів направлялися 7 стрілецьких дивізій, 1 танкова бригада, 15 авіаполків та 2 повітрянодесантні бригади¹⁴.

За розпорядженням начальника генштабу та наркома військово-морських сил, із 21 червня Одеський військовий округ і Чорноморський флот переходили в оперативне підпорядкування командуючого КОВО. Створювався Південний фронт (ПФ) на чолі з управлінням Київського округу (командуючий – генерал армії Г.Жуков, член військової ради – армійський комісар 2-го рангу В.Борисов, начальник штабу – генерал-лейтенант М.Ватутін)¹⁵.

Радянське керівництво відмовилося від проведення мобілізаційних заходів, котрі під час попередніх кампаній викликали немало нарікань. Цього разу вперше використали можливість приведення військ до бойової готовності за штатами мирного часу, без залучення приписного складу та виклику запасу, цілком за рахунок внутрішніх ресурсів округів. Проте стратегічне розгортання військ знову викликало ряд труднощів, пов'язаних із нестачею кадрів, автотранспорту й незадовільною роботою залізниць.

Так, за штатами мирного часу неможливо було повною мірою забезпечити укомплектування всіх тилових служб. Тому довелося брати зі стройових частин та перекваліфіковувати 35 000 чол. Для покриття ж потреби у медперсоналі вдалися до виклику його із запасу. Але найбільш незабезпеченими виявилися тили частин військово-повітряних сил і наземний зв'язок авіабригад¹⁶.

Значний некомплект тракторів, автомашин та коней уповільнював темпи зосередження військ і знижував їх боєготовність. Загальна нехватка коней у частинах КОВО, зосереджених для наступу на Румунію, становила понад 12 тис. (приміром, артчастини тягловими кіньми були забезпечені лише на 60%). Скрутно було і з автотранспортом: загалом по військах укомплектованість вантажівками сягала 50–60%, а спецтранспортом і тракторами – 40–50%. Зокрема, танкові частини у своєму складі від необхідної кількості мали лише 21% тракторів (за іншими даними – 58%), 35–50% ремонтних засобів, 40–48% цистерн і 88% автомашин. У військах зв'язку не вистачало: спецмашин – 80%, легкових автомобілів – 50%, вантажівок – 35%. Лише окремі артполки округу були досить непогано забезпечені автотракторним парком, переважна ж більшість мала 30–40% від необхідного¹⁷. Таким чином, частина артилерійського озброєння не змогла своєчасно вийти у райони зосередження. Так, на зимових квартирах довелося залишити 91 гармату й дивізіони та батареї важких гармат семи стрілецьких дивізій. До військ протиповітряної оборони через ту ж причину не надійшли п'ять дивізіонів артилерії резерву головного командування. Відтак за-

безпеченість військ 45-міліметровими гарматами становила 65%, 152-міліметровими – 50%, а 37-міліметрові та 76-міліметрові зенітні гармати взагалі залишилися без тракторів¹⁸.

Автотранспорт робив декілька ходок, підвозячи боєприпаси й продфураж, у результаті маршрути руху частин перевантажувалися, виникали затори. Лише після активного втручання керівництва фронту залізницею до початку операції вдалося підвезти необхідну кількість боєприпасів, пального і продфуражу. На станціях забезпечення військ було створено запаси в розмірі: 5-та армія – 1,75 боєкомплекту (б/к) боєприпасів, 2 заправки пального, 16 добових норм продовольства; 12-та армія – 0,6 б/к, 0,6 заправки, 9 добових норм харчування; 9-та армія – 1,5 б/к, 1 заправка, 3 добові норми. Проте, через нестачу автотранспорту, тракторів і причепів в артчастинах війська змогли взяти з собою лише третину боєприпасів, решта ж залишилася просто неба в районах розгортання частин¹⁹.

Усе це плюс нестача засобів зв'язку та тилу неабияк знижувало мобільність і бойову ефективність. Лише некомплект автотранспорту призвів до збільшення термінів зосередження техніки, залишення майна й боєприпасів, а в деяких випадках і матеріальної частини на зимових квартирах²⁰.

Залізниці вже вкотре не забезпечили своєчасне перекидання військ. Виявлені під час попередніх кампаній прогалини жодним чином не були враховані. Здебільшого проблеми залишилися ті ж, а саме:

1) Незадовільна підготовка театру воєнних дій (це стосувалося не лише залізниць, а й аеродромної мережі, наявності шосейних доріг та ліній зв'язку). До лінії Львів – Красне – Гречани – Жмеринка – Вапнярка пропускна здатність залізниць становила 253 пари поїздів, а на південь від цього рубежу – лише 88 пар. Тож незабаром вони були забиті військами, а райони вивантаження визначалися в основному вздовж лінії Гречани – Вапнярка – Одеса. Далі війська змушені були здійснювати тривалі (до 180 км) марші у район зосередження.

2) Відсутність заздалегідь розроблених графіків руху поїздів. Розпорядження генштабу про перевезення військ було отримане о 18.30 12 червня, а їх початок призначено на 18.00 того ж дня. У результаті залізниці розпочали свою роботу неорганізовано та із запізненням на добу. Завдання Управління військових сполучень РСЧА на перевезення із метою зосередження військ передбачало максимальний темп завантаження пропускної здатності залізниць, а на деяких ділянках навіть перевищувало її. Не було враховано необхідність перевезення деяких частин (артилерійських, зв'язку тощо – усього до 216 ешелонів), а це збільшувало план в 1,5 раза! Водночас додаткового рухомого складу наркомат шляхів сполучення не виділив.

3) Військові частини також недостатньо були підготовлені до залізничних перевезень. Розрахунки на них надали лише окремі підрозділи. Розвантажувалися вони вдвічі – утричі довше необхідного.

4) Управління перевезеннями аж ніяк не відзначалося належним рівнем організації. Із вини наркомату шляхів сполучення та управління військових сполучень затримувалося завантаження й відправлення частин, тривалий час вони простоювали на станціях, ешелони приходили несвоєчасно, із запізненням, розвантаження могло проводитись у п'яти різних пунктах на відстані 150–200 км. Загалом весь процес завантаження, перебування у дорозі та вивантаження тривав неприпустимо довго – до 12–13 днів, що зумовлювалося відсутністю зв'язку, неузгодженою роботою управлінських структур та низькою кваліфікацією їх співробітників²¹.

Водночас процес зосередження військ КОВО й ОдВО відбувався похідним порядком і на автотранспорті. Як з'ясувалось, основною проблемою автопарку була не лише його нестача, а й незадовільний технічний стан (значна кількість ма-

шин потребували ремонту), непридатність для спеціальних перевезень (зокрема, коней), відсутність служби регулювання (затори на дорогах), загальна плутанина, а також недисциплінованість водіїв. Останні дві вади були причиною майже всіх аварій, що сталися на марші. Професор академії генштабу генерал-майор В.Меліков так описував свої враження: «Дисципліна у водіїв буквально примітивна, машини обганяють одна одну, незважаючи на те, що йдуть у колоні, на дорогах пилюка стовпом, а тому водії самовільно від'їжджають у бік, захаращують остаточно дорогу так, що зустрічні машини вже проїхати не у змозі. На шляхах нескінчені затори. Під час пересування всі поспішають, квапляться, метушаться, лаються і, звичайно, як правило, ніхто вчасно не встигає»²². В одній лише 12-й армії між 11 і 28 червня 1940 р. з вини водіїв сталося 59 аварій²³.

Перехід військ до місць зосередження на румунському кордоні виявив нові прогалини у підготовці операції, зокрема, щодо автодорожнього освоєння території. У звіті «Про обстеження частин ОдВО при поході в Румунію» зазначалося: «Потрібно прямо сказати, що на протязі 22 років, які ми перебуваємо на румунському кордоні, ніхто по-справжньому не подбав, аби зробити хоча б одну пристойну дорогу до кордону. Достатньо дрібного дощичку, як польові дороги розмиваються, і це затримує просування військ. Здійснюючи свій перший марш, жодна з частин не прибула до визначеного терміну. Усі бійці були мобілізовані для витягування застряглих гармат, вантажівок тощо. Подекуди вантажівки зі снарядами змогли прибути лише через два дні»²⁴. Вкотре проявився безлад в організації пересування військ. Штаб КОВО заздалегідь не спланував напрямки руху, тож штаби 6-ї, 12-ї армій та кавалерійської групи визначали маршрути і час руху самостійно. У результаті, маршрути Стрий – Калущ – Станіслав – Коломия і Галич – Станіслав – Коломия були перевантажені підрозділами, відзначалися численні затори, незадовільно працювала служба регулювання руху²⁵. Марш виявив прогалини у дисципліні радянських військовослужбовців – самовільний вихід зі строю людей, машин, гармат, возів, рух правою й лівою сторонами дороги та ін. Розташування частин на відпочинок поза населеними пунктами відзначалося безладом при визначенні місць стоянки людей, озброєння, машин, служб тилу та відсутністю маскування. Відтак, марш – це значна прогалина в бойовій підготовці підрозділів РСЧА (порушення строю, багато відстаючих, перевтома і хвороби людей і коней унаслідок недбалої пригонки амуніції, взуття й одягу)²⁶.

Отже, нестача автотранспорту, незадовільна робота залізниць, непродумана організація управління призвели до запізнення в термінах зосередження військ. 23 червня командувач Південного фронту генерал армії Г.Жуков повідомив наркомові оборони, що замість 24 червня остаточно зосередження угруповання переноситься на 27 червня 1940 р.²⁷

На вечір 27 червня були розгорнуті майже всі війська Південного фронту. У складі 12-ї армії (командуючий – генерал-майор Ф.Парусинов) перебували 8-й, 13-й, 15-й, 17-й стрілецькі корпуси й армійська кінно-механізована група у складі 2-го і 4-го кавалерійських корпусів. 5-та армія (командуючий – генерал-лейтенант В.Герасименко) включала лише 36-й та 49-й стрілецькі корпуси. Із військ Одеського округу, підсиленого підрозділами, які було перекинуто з інших військових округів, сформували 9-ту армію у складі 7-го, 35-го, 37-го, 55-го стрілецьких і 5-го кавалерійського корпусів.

Загалом до складу військ Південного фронту входило 32 стрілецькі, 6 кавалерійських, 2 мотострілецькі дивізії, 11 танкових, 13 авіаційних і 3 авіадесантні бригади, 14 корпусних артполків, 16 артполків резерву головного командування, 4 артилерійські дивізії й Дунайська військова флотилія у складі дивізіону моніторів (5 одиниць), 22 бронекатерів, 7 катерів-тральників і 30 сто-

розовиків²⁸. Загальна чисельність радянських військ, зосереджених на кордоні з Румунією, за деякими даними, становила понад 600 тис. особового складу, близько 9,5 тис. гармат і мінометів, майже 2,5 тис. танків і понад 2 тис. літаків (див. табл.).

Угрупування військ Південного фронту на 28 червня 1940 р.²⁹

Армії	Корпуси	Дивізії та бригади	Особовий склад	Танки	Літаки	Гармати і міномети
12-та	8-й ск	72, 81, 124 сд, 10, 24, 26 тбр	233 673	1546		3392
	13-й ск	60, 62, 139 сд, 192 гсд, 23 тбр				
	15-й ск	7, 141 сд				
	17-й ск	58, 131, 146 сд, 5, 38 тбр				
	КМГ	2-й кк				
		4-й кк				
		16, 34 кд			629	
5-та	36-й ск	130, 169 сд	78 477	322		1269
	49-й ск	44, 80, 135 сд, 36, 49 тбр				
		10, 38 абр			344	
9-та	7-й ск	51, 164 сд	267 391	589		4238
	35-й ск	95, 173 сд				
	37-й ск	30, 147, 176 сд, 14 тбр				
	55-й ск	25, 74, 116 сд				
	5-й кк	15 мсд, 9, 32 кд, 4, 21 тбр				
		1, 13, 43, 55 абр			731	
Сили фронтового підпорядкування		8, 17, 86, 100, 140, 150 сд, 201, 204, 214 адбр, 7, 22, 29 абр	57 608		558	
Усього			637 149	2457	2262	8899

Умовні скорочення: ск – стрілецький корпус; кк – кавалерійський корпус; сд – стрілецька дивізія; кд – кавалерійська дивізія; гсд – гірськострілецька дивізія; мсд – мотострілецька дивізія; кмг – кінно-механізована група; тбр – танкова бригада; абр – авіаційна бригада; адбр – авіадесантна бригада

Натомість румунське угруповання на кордоні із СРСР складалося всього із 20 піхотних, 3 кавалерійських дивізій й 2 гірськопіхотних бригад. Вони входили до складу 3-ї та 4-ї армій, об'єднаних у 1-шу групу армій, що налічувала близько 450 тис. чол. (60% усіх військ)³⁰.

Поряд з організаційними заходами радянське військове командування та штаб КОВО розробляли оперативний план на випадок конфлікту з Румунією. Так, ще 19–23 квітня 1940 р. у штабі Київського округу було проведено фронтову оперативну гру на тему «Наступальна операція фронту», під час якої відпрацьовувалися можливі наступальні дії на території Бессарабії. Легенда гри була такою: Румунія зосередила свої сили на східному кордоні, отримала підтримку союзників (Великобританія, Франція, Туреччина, Югославія), організовує провокації й готується перейти в наступ. За ходом гри радянські війська завдають два флангові концентричні удари на випередження – з півночі (район Чернівців) і на півдні (район Тирасполь – Кишинів), і за тиждень завер-

шують оточення румунського угруповання під Яссами³¹. Нам видається суперечливим твердження М.Мельтюхова про те, що ця гра не була відпрацюванням наступу, що незабаром мав відбутися. Зокрема, чи не вперше з початку 1920-х рр. керівництво округу звернуло увагу на румунський напрямок. Гра відбулася після натяків В.Молотова у березні 1940 р. на сесії Верховної Ради СРСР на невирішеність відносин із Румунією. Найімовірніше, з Москви надходили якісь вказівки про пріоритетність театрів воєнних дій відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа. Та й подальші кроки штабу КОВО (ще до того, як генштаб віддав розпорядження про приведення військ у бойову готовність, у середині травня 1940 р. топографічний відділ виготовив карти прикордонної зони Румунії, а на початку червня М.Ватутін розробив план фронтової операції) свідчать про актуалізацію бессарабського напрямку³².

Зміна міжнародної ситуації в Європі навесні 1940 р. додала аргументів на користь прискорення «вирішення бессарабської проблеми». 3 червня 1940 р. начальник штабу КОВО комкор М.Ватутін за дорученням генштабу розробив та передав наркомові оборони план фронтової операції проти Румунії. За його задумом, здійснювався концентричний удар за прикладом квітневої оперативної гри, лише місцем оточення румунів було обрано набагато південніший від Ясс населений пункт – Бакеу. За розрахунками М.Ватутіна, стратегічне розгортання радянських військ мало тривати 20–27 днів, проте головні сили могли б перейти в наступ на 20–21-й день і за 22–23 дні оточити румунські війська у Бессарабії та розпочати наступ на Бухарест із наступною метою захоплення Добруджі, європейської частини Туреччини та Дарданелл. На основі цієї доповідної записки 9 червня 1940 р. в генштабі було підготовлено проект директиви з операції у Румунії (але вже без захоплення Балкан)³³.

13 червня 1940 р. у Кремлі відбулася нарада вищого військово-політичного керівництва країни разом із командуванням КОВО, ОдВО і Чорноморського флоту, на якій, судячи зі складу учасників, обговорювалась операція проти Румунії³⁴.

17 червня 1940 р. штаб Київського округу на основі отриманих розпоряджень розробив новий варіант плану операції. А вже 19 червня у Проскурові було проведене спеціальне заняття з військовими радами армій та командирами корпусів, де вони були ознайомлені із загальним характером і планом операції та з'ясували для себе свої завдання. 22–23 червня з командирами корпусів та дивізій на місцевості відпрацьовувалися питання організації, управління, взаємодії військ, влаштування тилу і план дій на найближчий період³⁵.

20 червня 1940 р. командуючий КОВО отримав директиву наркома оборони й начальника генштабу, де викладались основи проведення операції та ставилося завдання «в розвиток цієї директиви розробити план дій військ фронту» і надіслати його в Москву на затвердження до 23 червня 1940 р.³⁶ Доопрацьований варіант «Плану операції Південного фронту з оточення й взяття у полон збройних сил Румунії, зосереджених у Північній Бессарабії» командування Київського округу надіслало 23 червня³⁷. І вже того ж дня з деякими змінами він був затверджений начальником генштабу та наркомом оборони СРСР³⁸.

Отже, планувалося завдати удару головними силами 12-ї армії від Коломиї на Чернівці із найближчим завданням разом із 5-ю армією знищити чернівецьке угруповання противника і розвинути успіх на Ясси вздовж р.Прут. Одночасно 9-та армія мала завдати удару з району Тирасполя на південь від Кишинєва в напрямку на Хуші й у взаємодії з 12-ю та 5-ю арміями оточити румунські війська в Північній Бессарабії. Головну роль у розгромі військ противника мали відіграти кінно-механізовані групи, які вводилися у підготовлений стрілецькими частинами прорив румунської оборони на фронті 12-ї й 9-ї армій. За декілька днів після початку операції вони мали замкнути кільце оточення у районі Ясс. Важлива роль відводилась і військово-повітряним силам, які мали

завоювати перевагу в повітрі, прикривати та підтримувати власні війська, дезорганізовувати управління, пересування й постачання сил противника. Було розроблено план десантування у районі Ясс трьох авіадесантних бригад (понад 2000 чол.), котрі у взаємодії з кінно-механізованою групою мали сприяти завершенню оточення й дезорганізації румунського тилу. Чорноморський флот мав прикривати узбережжя й надавати допомогу сухопутним силам. Слід відзначити врахування досвіду попередніх кампаній щодо збору й евакуації трофейного майна, упорядкування руху військовополонених³⁹. Загалом же плани намагалися будувати на основі теорії глибокої операції та глибокого бою, що згодом і підкреслювалось у висновках за результатами кампанії⁴⁰.

Було враховано й можливість мирного вирішення «бессарабського питання». Тому передбачався і інший варіант дій – швидке введення в Бессарабію та Північну Буковину обмеженого контингенту військ із метою найшвидшого виходу на лінію р.Прут⁴¹.

Перед операцією політуправління РСЧА провело відповідну роз'яснювальну роботу. 21 червня 1940 р. його начальник – армійський комісар 1-го рангу Л.Мехліс – направив керівництву КОВО й ОдВО директиву «Про політроботу у період бессарабської кампанії», де виклав свою версію історії Бессарабії та становища нацменшин у Румунії, а також обґрунтованість радянських територіальних претензій. Із поміж пропагандистської риторики й агітаційних штампів виокремлювалася фраза, виголошена І.Сталіним ще 1938 р.: «Будь-яка війна, що її веде держава робітників і селян, є війною справедливою, війною визвольною»⁴². Для широкого загалу було застосовано таку формулу пояснення: мета походу – «відновлення справедливості», «повернення незаконно й силоміць відібраної Бессарабії», а також тієї частини Буковини, населення якої у своїй переважній більшості етнічно, історично та мовно пов'язане з радянською Україною⁴³.

Проте жодні пропагандистські викрутаси не впоралися б із цілком реальними спогадами про жахіття кривавої радянсько-фінської війни 1939 р. І вже румунська кампанія помітно засвідчила зростання незадоволення зовнішньою політикою СРСР. Це виявлялось не лише у відкритих висловлюваннях (так, у підрозділах 12-ї армії в період із 11 червня по 30 липня 1940 р. військовим трибуналом було засуджено 40 чол. за «терористичні наміри» і 32 – за «антирадянські вилазки»), а й непрямым чином – через дезертирство та ухилення від військової служби. Так, у травні 1940 р. серед 216 засуджених військовим трибуналом Київського округу нараховувалося 96 утікачів. У 12-й армії за період зосередження військ (11–28 червня) зафіксовано 138 випадків дезертирств (засуджених трибуналом – 71, із них до розстрілу – 5). Про велику кількість дезертирів на марші йшлося у зведенні політуправління 6-ї армії. Загалом же у частинах і з'єднаннях КОВО за той період було зареєстровано 234 дезертирства і 51 випадок погроз розправи на адресу начальницького складу (у донесеннях це фіксується як «терористичні погрози»). Із 1 червня по 10 липня за ухилення від служби притягнуто до кримінальної відповідальності 148 чол., із них 5 засуджено до розстрілу⁴⁴.

Вище військове керівництво розуміло небезпечність ситуації, тому вдалося до рішучих заходів. 19 червня 1940 р. військова рада КОВО видала наказ, який вимагав застосування суворих заходів до порушників військової дисципліни, особливо до «носіїв терористичних висловлювань і дезертирів». Для посилення боротьби із дезертирством 8 липня 1940 р. було видано наказ наркома оборони СРСР про кримінальну відповідальність за це (указ президії Верховної Ради СРСР від 6 липня того ж року)⁴⁵. Рішучі заходи, загалом доброзичливе ставлення місцевого населення до радянських військ, а також мирне розв'язання конфлікту з Румунією знизили негативістські настрої й дещо покращили стан дисципліни (зокрема, у 12-й армії за період з 10 по 30 липня 1940 р. кількість дезертирств зменшилася до 6, а «самоволок» становила лише 40)⁴⁶.

28 червня об 11.00, після відповіді румунського керівництва на радянську ноту, стало зрозуміло, що доведеться застосувати другий – мирний – варіант. Відповідно командування Південного фронту віддало військам наказ із завданням до 12.00 28 червня 1940 р. бути готовими швидким виходом на рубіж р.Прут закріпити за СРСР територію Північної Буковини та Бессарабії. За цим планом, вводився обмежений контингент військ у складі 11 стрілецьких, 4 кавалерійських та 1 мотострілецької дивізій, 5 танкових і 2 авіадесантних бригад. Війська брали найнеобхідніше – мінімум боєкомплекту, матеріальної частини й амуніції. Особлива увага приділялася пропагандистській ролі РСЧА: «... 10. При просуванні дотримуватися суворого порядку, встановити зразкову бойову злагожденість та чіткість – зі строю при проходженні населених пунктів не виходити, привалів поблизу населених пунктів не влаштовувати, командирам усіх рангів увесь час пересування бути на своїх місцях. 11. Кожному полку мати у складі оркестр і населені пункти проходити з музикою та піснями. 12. Особливу увагу звернути на зовнішній вигляд бійців та їх підтягнутість – усім бути поголеними, начищеними, в охайних, чистих літніх одностроях і касках, кепсько обмундированих залишити у тилах дивізій і в Буковину та Бессарабію не вводити, весь особовий склад і частини попередньо оглянути командирам корпусів та військовим радам армій»⁴⁷.

Відповідно до радянської ноти від 28 червня 1940 р. радянські війська о 14.00 розпочали операцію з приєднання Північної Буковини й Бессарабії. Того ж дня румунські частини залишили Чернівці, Кишинів, Акерман і на протязі чотирьох днів мали відступити з усієї визначеної території⁴⁸. Перетнувши лінію кордону, війська Південного фронту одразу ж зайняли вказані населені пункти. Перший ешелон, який складався з танкових та кавалерійських частин, прискореним темпом, випереджаючи ар'єргарди румунських військ, просувався до р.Прут. Певні проблеми виникли у 9-ї армії при форсуванні Дністра. Слабка підготовка понтонерів, відсутність чіткого керівництва (особливо на рівні командир батальйону – роти), необізнаність із місцевістю й недбалість призвели до того, що переправи в районі Акермана наводилися майже 11 годин⁴⁹.

Увечері 28 червня 1940 р. командування Південного фронту прийняло рішення вийти на новий кордон до кінця 30 червня, а 29 і 30 червня силами 204-ї й 201-ї авіадесантних бригад у районі міст Болград та Ізмаїл провести десантні операції (план десантування розробляло командування військово-повітряних сил)⁵⁰. Метою була перевірка бойової ефективності повітряного десанту і контроль за відведенням частин румунської армії. Для забезпечення цієї операції передбачалося виділення 5 полків винищувачів у складі 300 літаків, а для безпосереднього прикриття району десантування додавалося ще 10 ескадрилій. Таким чином, один важкий літак ТБ-3 прикривало п'ять винищувачів. Але у зв'язку з мирним розв'язанням бессарабської проблеми вирішено було відмовитися від повітряного бомбардування району десантування й не застосовувати винищувальну та бомбардувальну авіацію⁵¹.

Першою у повітря з бориспільського аеродрому піднялась 204-та авіадесантна бригада. Лише за годину до вильоту її командир полковник І.Губаревич зміг отримати деяку інформацію, однак конкретної задачі від штабу фронту так і не було. О 8.00 29 червня 1270 десантників 204-ї авіадесантної бригади вилетіли в напрямку на Болград. Особовий склад наполовину складався з червневого пополнення 1940 р. та мав за плечима лише по 1–2 стрибки з парашутом без зброї та спорядження. Матеріальними засобами підрозділ був укомплектований повністю, проте одразу ж далися взнаки прогалини у підготовці операції. Зокрема, не було проведено розвідки місцевості для десантування, не було відправних даних для зв'язку зі штабом фронту, а одна ланка літаків через брак пального взагалі залишилася на аеродромі. Через це донесення у штаб фронту йшли

через штаб 9-ї армії та запізнювались. Авіачастини також не були належним чином підготовлені до десантування – літаки йшли, не дотримуючись строю, а десантування відбулося на висоті 500–1000 м, що призвело до розсіювання парашутистів на значній території, тож на збірний пункт вони змогли вийти лише о 16.30, тобто за дві години після десантування. О 18.35 зі штабу фронту надійшов наказ із завданням захопити міста Болград, Рені й Кагул. До кінця дня румунські частини в районі Болграда були роззброєні, а місто зайняте. Уночі при підході до м.Рені 2-й батальйон 204-ї бригади був зустрінутий вогнем, а вранці його обстріляв румунський літак (одного бійця було поранено), однак місто було успішно захоплене. 1-й батальйон до ранку 1 липня вийшов до Кагула. Загалом під час мирної операції у 204-й авіадесантній бригаді 3 червоноармійців загинуло (зокрема, через затримку з евакуацією поранених на чотири дні 2 десантників померли), 4 було поранено, у 6 виявлено переломи ніг, а 29 бійців зазнали легких травм⁵².

Ще більш «успішно» відбулося десантування 201-ї авіадесантної бригади генерал-майора І.Безуглого. Вранці 30 червня 44 літаки ТБ-3 з 809 десантниками на борту взяли курс на Ізмаїл. Оскільки розвідку місцевості ніхто не провів, незначні розміри аеродрому для радянських пілотів виявилися цілковитою несподіванкою. Після того, як серед 12 посаджених літаків три зазнали аварії, подальше приземлення було заборонене. Частина літаків повернулася, а 509 чол. було десантовано з повітря (10 зазнали незначних ушкоджень). Зрозуміло, що всі графіки було порушено, проте це не завадило до кінця дня зайняти Ізмаїл і взяти під контроль кордон⁵³.

На думку командування Південного фронту, десантні операції «повністю себе виправдали й продемонстрували ефективність цієї збройної сили. Далекобійність, швидкість та раптовість появи десантів приголомшили відступаючих румунів; десант змусив їх суворо дотримуватись умов договору при відступі»⁵⁴. Останній факт, справді, мав місце, і радянські частини перешкодили вивезенню майна румунськими військами. Проте захоплення від успіхів десантних операцій не поділяли командири самих бригад. Цілком критично поставився до них і начальник Управління бойової підготовки РСЧА генерал-лейтенант В.Курдюмов. У доповіді наркомун оборони від 27 липня 1940 р. він стверджував, що десантні операції в Бессарабії були проведені «вкрай погано» і досить детально висвітлив усі прогалини: «1. Недотримання елементарних вимог з організації повітрянодесантної операції: а) була відсутня будь-яка підготовка до операції, звідси стихійність в її проведенні; б) авіаційні й десантні частини отримували непередбачені та суперечливі розпорядження. 2. Уся операція безпосередньо здійснювалася командуванням і штабом ВПС Південного фронту, котрі дуже погано організували повітряне транспортування та матеріальне забезпечення авіачасти, які брали участь в операції. Так, наприклад, десантування 204-ї бригади 29.06 було здійснене із запізненням на 1 год. 30 хв. унаслідок невчасного розпорядження про виліт. Виліт 201-ї бригади замість 9.00 був проведений о 14.00 30.06 з тієї ж причини, а також через незабезпеченість бензозаправниками аеродрому Скоморохи. 3. Повітряне перекидання десанту проводилося помирному – без прикриття з боку бойової авіації й попередньої розвідки району. Стрій та висота польоту не дотримувалися. Десантування проводилося неорганізовано, на різних висотах і дуже розтягнуто. Внаслідок цього особовий склад бригад розкидало на площі 10х10 км, а збір після приземлення проводився протягом двох годин, що для бойової ситуації неприпустимо. Переліт десанту відбувався вдень, в умовах найбільшої бовтанки у повітрі, звідси лише в одній 204-й бригаді на аеродроми вильоту повернулося 50 чол., які не могли стрибати, бо їх знудило. 4. Повітряні бригади викидалися й висаджувалися, не маючи жодних завдань та вказівок про характер дій. Пункти викидання коман-

дуванню десантних бригад стали відомі лише від командирів авіаційних частин. Із боку штабу фронту ніякого керівництва бригадами не було, і лише через 5 годин після десантування у 204-ту бригаду прибув представник фронту з дуже загальним розпорядженням про зайняття нових пунктів, але знову таки без згадки про характер дій бригад. 5. При використанні бригад не враховувався рівень їх підготовленості. Так, наприклад, 204-а бригада, котра мала 80% складу з людей, що прибули у червні місяці, та які мали лише по 1–3 стрибки, була скинута на парашутах у складних умовах за швидкості вітру 8–9 м/с. Водночас найбільш підготовлена 214-та бригада не була використана зовсім. Час на підготовку до операції від моменту отримання розпорядження і до вильоту обчислювалося 4 годинами, і то за рахунок позбавлення необхідного відпочинку особового складу бригади. 6. Постачання десантованих бригад боєприпасами та продовольством повітряним шляхом, а також евакуація поранених і хворих передбачені не були. Після багатьох запитів лише 5.07 (через шість днів) у розташування 204-ї бригади прибув санітарний літак. У бойовій ситуації зазначені прогалини неминуче призвели б до провалу повітрянодесантної операції й марної загибелі людей та літаків»⁵⁵.

Попри загалом справедливую критику, В.Курдюмов подекуди занадто згустив барви. Зокрема, дивною видається критика мирного варіанту плану десантування та відсутність при цьому бойової авіації. Рішення командування Південного фронту зрозуміле – відсутність у повітрі ворога дозволяє залишити десантні літаки без прикриття. Закралася помилка і щодо кількості новобранців у 204-й авіадесантній бригаді. В.Курдюмов пише про 80%, хоча сам командир підрозділу стверджував, що їх було 50%. Також санітарного літака чекали не шість днів, як згадано у доповіді, а чотири. Посилання на те, що в операції не брала участі найпідготовленіша 214-та бригада також видається несправедливим, оскільки ситуація дозволяла без значного ризику перевірити можливості інших частин.

На виконання директиви командування, війська фронту зранку 29 червня відновили наступ. До кінця дня окремі частини першого ешелону вийшли до р.Прут⁵⁶. Не завжди просування відбувалося мирно. Зокрема, у смузі 12-ї армії танковий батальйон 24-ї танкової бригади при підході до міста Герца був обстріляний противником. Танки відкрили вогонь у відповідь⁵⁷. Того ж дня 15-та мотострілецька дивізія 9-ї армії, пройшовши Кишинів, наптовхнулася на опір біля міст Корнешть та Пирлиця. У результаті бою загинули два червоноармійці й декілька десятків румунських солдатів. Щодо бойових втрат румунів архівні матеріали й різні дослідники наводять протилежні дані. М.Мельтюхов вважає, що їх кількість сягала 28 осіб. Натомість С.Гакман, називаючи 15-ту мотострілецьку дивізію то мотомеханізованою, то стрілецькою, наводить різні дані щодо втрат – 124 та 60 румунських солдатів⁵⁸. Під час зайняття міста Белць відступаючи румунські кавалеристи підірвали міст та обстріляли радянські частини. А при переправі через Дністер біля Косова відбулася перестрілка⁵⁹.

У ніч на 30 червня 1940 р. командуванню Південного фронту з Москви надійшло повідомлення про подовження терміну евакуації румунських військ до 14.00 3 липня⁶⁰. Відтак була розроблена нова директива, відповідно до якої військам ставилося завдання до кінця дня 30 червня силами першого ешелону вийти на новий держкордон та закріпитись на ньому. Основні сили мали виконувати попередній наказ від 28 червня і поступово просуватися у глибину румунської території. Насамкінець директива інформувала про нові терміни евакуації й особливо наголошувала на неприпустимості здійснення румунськими військами грабежів, переправи реквізованої у місцевого населення худоби, рухомого складу та підвод. На виконання цього розпорядження наказувалося з 5.00 30 червня силами танкових полків і батальйонів перекрити кордон та кон-

тролювати відступ румунів⁶¹. Для вирішення спірних питань у відповідних перепускних пунктах створювалися мішані комісії у складі двох румунських і двох радянських офіцерів⁶².

Слід зазначити, що цим наказом та своїми попередніми діями радянське керівництво порушувало плановість відходу румунських частин, а з вечора 30 червня почало зривати й щойно узгоджений план евакуації. Відповідно до нього, підрозділи РСЧА мали наблизитися до нового кордону лише опівдні 2 липня. Насправді ж вони його повністю перекрили вже до вечора 1 липня⁶³. Такі дії радянської сторони, а також намагання румунів вивезти якомога більше майна, не зупиняючись навіть перед прямим грабежем, загальний стан недовіри й ворожості породжували напруженість, яка виливалася у збройні сутички. Зокрема, 2 липня у районі м.Рені радянські танкові й повітрянодесантні частини перекрили кордон та почали відбирати в румунських військ майно, реквізоване у місцевих жителів. У результаті спалахнули перестрілки з втратами з обох сторін⁶⁴.

О 14.00 3 липня 1940 р. кордон був закритий. Усі румунські військово-службовці, які не встигли його перетнути (близько 7,5 тис.), були затримані та обеззброєні. Військові частини розмістили у таборах, а офіцерів узяли на облік⁶⁵. В обмін на дозвіл переїзду/повернення до Бессарабії громадян Румунії 20 липня Бухаресту вдалося досягти домовленості про репатріацію службовців адміністрації, цивільних громадян і військовослужбовців (виїхало 13 750 чол.)⁶⁶. Загалом же разом із румунськими військами Бессарабію залишили близько 200 тис. осіб⁶⁷. Румунським офіцерам пощастило – вони уникнули долі польських офіцерів, захоплених під час радянського вторгнення в Польщу у вересні 1939 р. Серед переміщених осіб були і громадяни німецького походження. Москву серйозно турбував цей «непевний» контингент, тому радянське керівництво пристало на пропозицію німецької сторони про їх переселення на батьківщину. Угода була оформлена 5 вересня, а до середини листопада 1940 р. виїхало 133 138 бажаючих німців⁶⁸.

Після того, як новий кордон було взято під повний контроль, постала необхідність заміни польових частин прикордонниками. Саме з такою пропозицією нарком оборони С.Тимошенко звернувся до НКВС 3 липня 1940 р. Уже 8 липня кордон був переданий прикордонним військам НКВС⁶⁹.

Постановою уряду СРСР від 6 липня у військовому плані територія Бессарабії була віднесена до Одеського військового округу, а Північної Буковини – до КОВО⁷⁰. Там залишили 9-ту кавалерійську, 15-ту мотострілецьку, 192-гу гірськострілецьку, 25-ту, 51-шу, 58-му, 60-ту, 169-ту й 176-ту стрілецькі дивізії⁷¹. 9 липня 1940 р. управління Південного фронту було розформоване⁷². За час кампанії радянські війська захопили трофеї: 52 704 гвинтівки, 4480 револьверів та пістолетів, 1080 одиниць мисливської зброї, 10 328 багнетів, близько 14 300 000 набоїв, 54 309 ручних ґранат, 18 419 мін, 59 автомашин, санітарне, хімічне, інженерне, паливно-мастильне, речове, залізничне, будівельне і зв'язкове майно; захопили також худобу й продовольство (наприклад, ячменю 185 т, 3,5 вагони вина, 1176 коней)⁷³. За неповними підрахунками, втрати Південного фронту становили 148 чол. (із них загинилих 32)⁷⁴.

Радянська історіографія не перебільшувала, коли писала про масову захоплюючу та радісну зустріч Червоної армії. Документи свідчать, що місцеве населення, справді, очікувало від радянської влади суттєвого покращення власного становища, зменшення соціального і національного гніту, хоча й було доволі слабко обізнане з соціально-економічними реаліями СРСР. Характерний перелік найбільш поширених питань місцевих жителів до радянських агітаторів: чи правда, що у СРСР не існує інституту шлюбу й усі живуть спільно; чи існує свобода совісті та чи не нищать церкви; чи є національне самовираження і чи

дозволено розмовляти неросійською мовою; як вирішується аграрне питання й скільки коштує земля та ін.⁷⁵

Після років румунської адміністрації серед населення Бессарабії була міцною віра в ефективність і людяність радянської системи⁷⁶. Ці почуття ще більше загострювалися внаслідок дій відступаючих румунських частин – мародерства, ґвалтувань, убивств і катувань⁷⁷. У доповіді начальника політуправління 9-ї армії О.Тевченкова так описано зустріч радянських військ із населенням: «Біля переправи через Дністер із червоними прапорами й гаслами, квітами зібралися жителі сіл і міст привітати та подякувати в обличчі РСЧА Сталіну, який їх звільнив ..., кожен намагався чим-небудь допомогти нашим частинам. Піднесення й захоплення нових громадян (!) Радянського Союзу буквально не піддається опису». Далі у доповіді зазначалося: «Населення міст і сіл переживає небувале революційне піднесення»⁷⁸. Позитивне сприйняття Червоної армії було особливістю даної кампанії (приміром, у Західній Україні проживала чисельна польська меншина, діяло українське націоналістичне підпілля, відтак радянські політоргани не фіксували такої ж, як у Бессарабії, прихильності до СРСР). Місцеві жителі не лише у масовому порядку виголошували здравниці на честь нової влади, а й усіляко намагалися сприяти просуванню радянських частин – указували найкращі місця для переправи, допомагали розчищати дороги, повідомляли про мінні поля тощо⁷⁹.

Для пропагандистської роботи залучалися найкращі кадри. Син простого бессарабця, який став «наркомом великої країни», – ця легенда незмінно супроводжувала маршала С.Тимошенка⁸⁰. Повернення його на батьківщину, відвідини родини у с.Фурманка (Акерманський повіт), виступи на мітингах – усе це мало свідчити про небувалі можливості, які відкривалися перед простою людиною у «країні рад». Посилювати пропагандистський ефект мали 6 концертних бригад (із них дві – молдавськомовні), драматичний театр КОВО (у репертуарі п'єси «Полководець Суворов», «Інтервенція», «Таланти», «Собака на сіні»), масовий випуск газет і листівок румунською, молдавською, українською та російською мовами. Особливо велике захоплення викликала демонстрація радянських кінострічок «Ленін у 1918 році», «На кордоні», «Трактористи», «Кармелюк», «Шахтарі», «Дитинство Горького» тощо.

Проте «небувалі» матеріальні можливості громадян СРСР у черговий раз далися взнаки на нових територіях. «Барахольство» (скупівля годинників, взуття, тканин тощо) ще було притаманне радянському солдатowi, хоча вже не такою мірою, як у вересні 1939 р.⁸¹ Цього разу командування завбачливо звернуло увагу політорганів на необхідність жорсткої боротьби з мародерством і «барахольством» серед червоноармійців⁸².

Військова операція з приєднання Північної Буковини й Бессарабії виявила ряд суттєвих прогалин, які були варті уваги у зв'язку з майбутньою радянсько-німецькою війною. У доповідній записці прикомандированого до артслужби 9-ї армії генерал-полковника артилерії В.Грендаля (від 9 липня 1940 р.), а також у звіті командування Південного фронту і у його відповідній директиві військам КОВО (від 17 липня 1940 р.) самокритично зауважувалося, що взаємодія родів військ на полі бою ще далеко недостатня; танкові частини діють незлагоджено, без взаємодії з іншими родами військ; в авіачастинах спостерігається висока аварійність через брак дисципліни, відсутні організованість та плановість у роботі авіабаз, а маскуванню й радіозв'язку не приділяється належна увага; в артчастинах спостерігається слабка технічна обізнаність, ігнорується служба бойового забезпечення у передбойовий період (відсутність ближньої охорони, розвідки, чергових частин), незадовільно проводиться артрозвідка й розвідка загалом по всіх родах військ; топографічні служби змушені копіювати старі австрійські карти, оскільки власних ніхто не розробив; у ро-

боті служб тилу спостерігається неорганізованість і недостатня чіткість, слабкий контроль за виконанням рішень; безладне використання автотранспорту. Загалом, висновок був таким – за умови зіткнення з серйозним противником слід чекати великої біди⁸³.

Отже, у результаті до СРСР було приєднано територію площею 50 000 кв.км із населенням 3,7 млн чол., радянські кордони наблизилися до нафтових промислів Румунії – головного енергетичного джерела нацистської Німеччини. Москва отримала контроль над важливою залізничною магістраллю Одеса – Кишинів – Чернівці – Львів, на стратегічному значенні якої для СРСР у розмові з німецьким послом В.Шуленбургом 26 червня 1940 р. наголошував В.Молотов⁸⁴. Серед негативних моментів слід зазначити ворожо-реваншистські настрої в Румунії, чергове суттєве погіршення відносин із цією країною, перехід Бухареста до німецького табору і набуття нових, необлаштованих у військовому плані територій.

¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – Москва, 1965. – С.48; История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945 гг.: В 6 т. – Т.1: Подготовка и развязывание войны империалистическими державами. – Москва, 1960. – С.278–282; История второй мировой войны, 1939–1945: В 12 т. – Т.3: Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. – Москва, 1974. – С.369–372; История Молдавской ССР: от Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – Кишинёв, 1955. – Т.2. – С.36; Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа. 1919–1969. – К., 1969. – С.159–161; Лазарев А.М. Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии. – Кишинёв, 1985. – С.46–63; Платон В.П. Против фашизма, за воссоединение с Советской Родиной (1934–1940). – Кишинёв, 1983. – С.164–187.

² Бессарабия на перекрёстке европейской дипломатии: Документы и материалы. – Москва, 1996; Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн.1: Суровые испытания. – Москва, 1998. – С.36–37; Гросул В.Я. Возвращение на Дунай // Военно-исторический журнал. – 2003. – №4. – С.62–67.

³ Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина: Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – Москва, 2006.

⁴ История Румынии. – Москва, 2005. – С.578–585. Більш цілісний огляд румунської історіографії див.: Гакман С.М. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2000. – С.22–27.

⁵ Гакман С.М. Бессарабія та Буковина в системі міжнародних відносин у міжвоєнний період: Конспект лекцій. – Чернівці, 2005; Його ж. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: військові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип.96–97: Історія. – Чернівці, 2000. – С.69–81; Гриневич В.А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип.10. – С.359–372.

⁶ Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции: В документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов. – Ч.2: Июнь 1924 г. – декабрь 1926 г. – Москва, 2003. – С.154.

⁷ Документы внешней политики СССР. – Т.9. – Москва, 1964. – С.718–719.

⁸ Освобождение Бессарабии и Северной Буковины // Международная жизнь. – 1991. – №8. – С.156.

⁹ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – Москва, 1992. – С.269.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.37977. – Оп.1. – Д.702. – Л.16–33.

¹¹ Мельтюхов М. Указ. соч. – С.274.

¹² Горьков Ю.А. Кремль. Ставка. Генштаб. – Тверь, 1995. – С.249–250; Коротков А.В., Чернев А.Д., Чернобаев А.А. Посетители кремлёвского кабинета И.В.Сталина // Исторический архив. – 1996. – №2. – С.18.

¹³ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14.

- ¹⁴ Там же. – Л.15–16; Д.260. – Л.83; Д.648. – Л.73; Д.675. – Л.35, 63–65; Д.676. – Л.30–33; Д.684. – Л.163–164; Д.692. – Л.1–10; Д.703. – Л.1–5, 10; Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14; Ф.25900. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14; Мельтюхов М. Указ. соч. – С.321.
- ¹⁵ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.17, 21.
- ¹⁶ Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (далі – AOSP). – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.25–26; Пакт Молотова – Риббентропа и его последствия для Бессарабии: Сб. док. (далі – Пакт...). – Кишинёв, 1991. – С.52.
- ¹⁷ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.28; РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.40–41; Пакт... – С.53–54.
- ¹⁸ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.28, 48; Пакт... – С.53, 67.
- ¹⁹ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.49; Пакт... – С.68.
- ²⁰ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.299; Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.40–41; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.27–30, 48–49; Пакт... – С.53–55, 67–68.
- ²¹ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.39–41, 419–420; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.32–36, 62–63; Пакт... – С.56–58, 77.
- ²² AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.75; Пакт... – С.30.
- ²³ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.301–302; Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.46, 53, 306; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.36–37, 76, 78; Пакт... – С.30, 33, 59.
- ²⁴ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.377.
- ²⁵ Професор В.Меліков пропонував навіть наслідувати приклад німецької армії (AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.80; Пакт... – С.33).
- ²⁶ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.302; Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.45–46, 53, 306, 377, 422, 490; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.35–36; Пакт... – С.58–59.
- ²⁷ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.37–46.
- ²⁸ Пакт... – С.80; Фронты, флоты, армии, флотилии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Справочник. – Москва, 2003. – С.225.
- ²⁹ Підпорядкованість військових частин та з'єднань є досить умовною. До початку кампанії, під час і після неї вони не раз змінювали дислокацію. Підрахунки по 5-й та 12-й арміям є неповними (див.: РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.301; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.922–924; Ф.37977. – Оп.1. – Д.667. – Л.77; Д.675. – Л.48–51; Д.685. – Л.145–155; Д.720. – Л.61; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.331–333, 386).
- ³⁰ Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.338–339.
- ³¹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.4. – Д.425. – Л.153–240.
- ³² Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.59. – Л.2–42; Ф.37977. – Оп.1. – Д.668. – Л.1–15; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.273.
- ³³ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.668. – Л.1–15; Д.658. – Л.1–25.
- ³⁴ Горьков Ю.А. Указ. соч. – С.249–250; Коротков А.В., Чернев А.Д., Чернобаев А.А. Указ. соч. – С.18.
- ³⁵ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.37–39; Пакт... – С.59–60.
- ³⁶ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.656. – Л.1–7.
- ³⁷ Там же. – Д.666. – Л.2–35.
- ³⁸ Там же. – Д.697. – Л.3.
- ³⁹ Там же. – Д.666. – Л.2–35.
- ⁴⁰ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.64; Пакт... – С.78.
- ⁴¹ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.73; Пакт... – С.28.
- ⁴² РГВА. – Ф.9. – Оп.29. – Д.504. – Л.21–35; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.103–117; КОВО – военсовету и начпуокру ОдВО – военсовету и начпуокру // Военно-исторический архив. – 2006. – №2. – С.179–187.
- ⁴³ Известия. – 1940. – 29 июня.
- ⁴⁴ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.303–307, 313, 325; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.751; Д.5. – Л.272; Ф.37977. – Оп.1. – Д.667. – Л.185; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.41–42; Гриневич В.А. Указ. праця. – С.361; Пакт... – С.62–63.
- ⁴⁵ Русский архив: Великая Отечественная. – Т.13 (2-1): Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. – Москва, 1994. – С.154–155.
- ⁴⁶ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.312.

- ⁴⁷ Там же. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.19–22; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.55; Пакт... – С.72, 80.
- ⁴⁸ Документы внешней политики. – Т.23. – Кн.1: 1 янв. – 31 окт. 1940 г. – Москва, 1995. – С.389; Освобождение Бессарабии и Северной Буковины. – С.156–157.
- ⁴⁹ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57, 77–80; Пакт... – С.31–33, 72.
- ⁵⁰ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.31–32, 41–42, 53.
- ⁵¹ Пакт... – С.73.
- ⁵² РГВА. – Ф.31983. – Оп.2. – Д.474. – Л.76–79.
- ⁵³ Там же. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.64; Оп.39. – Д.88. – Л.101–102.
- ⁵⁴ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57; Пакт... – С.73.
- ⁵⁵ РГВА. – Ф.31983. – Оп.2. – Д.474. – Л.62–64.
- ⁵⁶ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57; Пакт... – С.73–74.
- ⁵⁷ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.23–25; Гакман С.М. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР. – С.74.
- ⁵⁸ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.10–25; Гакман С.М. Указ. праця. – С.73; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.370.
- ⁵⁹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.661. – Л.4; Д.662. – Л.130–132.
- ⁶⁰ Там же. – Д.661. – Л.6.
- ⁶¹ Там же. – Д.664. – Л.49–50.
- ⁶² Там же. – Д.674. – Л.103–104.
- ⁶³ Там же. – Д.669. – Л.18–19; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.58; Пакт... – С.74.
- ⁶⁴ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.63–67, 79–84; Д.690. – Л.38–43; Оп.2. – Д.474. – Л.78–79; Гакман С.М. Указ. праця. – С.72–74; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.382–384.
- ⁶⁵ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.69–70; Д.685. – Л.123–126; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.59–60; Пакт... – С.75.
- ⁶⁶ РГВА. – Д.671. – Л.282.
- ⁶⁷ Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.404.
- ⁶⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. (далі – Органы...). – Т.1: Накануне – Кн.1: Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. – Москва, 1995. – С.220–221; Пасат В.И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. – 1997. – №2. – С.89, 99–100.
- ⁶⁹ Органы... – С.210–211; Пограничные войска СССР. 1939 – июнь 1941: Сб. док. и мат. – Москва, 1970. – С.434.
- ⁷⁰ Анфилов В.А. Красная Армия за год до фашистской агрессии // Военно-исторический журнал. – 1996. – №4. – С.22–23.
- ⁷¹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.93–100; Д.687. – Л.168.
- ⁷² Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.391.
- ⁷³ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.15–24; Пакт... – С.45–51.
- ⁷⁴ Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.389.
- ⁷⁵ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.13.
- ⁷⁶ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001. – С.354.
- ⁷⁷ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.302–04; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.1, 6–8, 28, 34, 38; Д.56. – Ф.6–8.
- ⁷⁸ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.321.
- ⁷⁹ Там же. – Д.4106. – Л.306; Д.4191. – Л.70–76; Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.10; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.1, 4, 9–16, 24–27; Д.56. – Ф.9–13; История Молдавской ССР... – С.347–355; Лазарев А.М. Указ. соч. – С.46–63; Органы... – С.204; Пакт... – С.75; Платон В.П. Указ. соч. – С.176–187; Гриневич В.А. Указ. праця. – С.363–364; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.410–418.
- ⁸⁰ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.701. – Л.143; Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). – Кн.І. – Москва, 1999. – С.264–265.
- ⁸¹ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.306; Д.4191. – Л.53–55, 307.
- ⁸² Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.5. – Л.440; Ф.9. – Оп.29. – Д.505. – Л.46.
- ⁸³ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750–753; Д.51. – Л.12; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.45–47, 61–62, 67–72; Пакт... – С.65–66, 76–78.

⁸⁴ Оглашению подлежит. СССР – Германия 1939–1941: Док. и мат. – Москва, 1991. – С.202.

The article is dedicated to the annexation of the North Bukovyna and Bessarabiya by the Soviet Union in the year 1940. The reason for this step as well the issues of preparation and conduct of this operation are examined in this article. Special attention is paid battle training, management and assessment of the South front troops readiness for action.

Г.В.Касьянов*

СИСТЕМА ВЛАДНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ГРУПИ ІНТЕРЕСУ, КЛАНИ ТА ОЛІГАРХІЯ

У статті подається аналіз становлення системи відносин влади і власності в Україні впродовж 1990-х – 2000-х рр. Основна теза полягає в тому, що у зазначений період сформувалася така система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси кількох бізнес-груп у державній бюрократії і силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади й представницької демократії використовуються цими групами з метою лобіювання корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі.

Упродовж 1990-х – 2000-х рр. в Україні сформувалася система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси декількох бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів, які (групи) використовують інститути державної влади та представницької демократії з метою просування корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі. Це спричиняє економічні, політичні, соціально-психологічні зрушення, що значно ускладнюють процес державного будівництва, формування громадянського суспільства та соціально орієнтованої економіки. Приклад України не виняток в історії посткомуністичних суспільств – подібні (зрозуміло, з національними варіаціями) процеси спостерігалися в багатьох країнах колишнього СРСР (Росія, Азербайджан, Казахстан) та «соціалістичного табору» (Польща, Угорщина)¹.

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж у цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками і часто дублювала та підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України – це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами.

Конфігурація влади й обсяг повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х рр. більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х рр. дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Уже за Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді президентові явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь.

Починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Л.Кучми та його адміністрації

* Касьянов Георгій Володимирович – д-р іст. наук, завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.